



Geliş Tarihi:26.07.2019 Kabul Tarihi:15.11.2019

Entry Date: 26.07.2019 Accepted: 15.11.2019

ÖLÜME GÜLMEK: CUMHURİYET DÖNEMİ LATİN HARFLİ TÜRK MEZAR TAŞI YAZILARINDA MİZAH*

Laugh At Death: Humor In Turkish Epitaphs With Latin Letters Of The
Republic Period

İsmail ABALI**

Öz

Tarih sahnesinde kendisine yer bulmuş tüm ulusların millî özelliklerini yansıtan bazı somut kültürel unsurları mevcuttur. Bunlardan biri de mezar taşlarıdır. Mezar taşları, bünyesinde barındırdığı motifler, semboller, damgalar, tarihi ve edebî değer taşıyan yazılarla ait olduğu toplumun düşünce yapısı, hayatı algılayış tarzı, kültürel unsurları, millî kimliği vb. ile ilgili eşsiz bilgiler ihtiva etmektedir. Taşıdığı kutsallık olgusu ve bunun getirdiği dokunulmazlık sayesinde eski dönemlerden günümüze dek varlığını büyük oranda koruyan mezar taşları, bugüne kadar birçok araştırmaya konu olmuş; ait olduğu milletin geçmişi, tarihi, sosyokültürel hayatı ve folkloru ile ilgili çeşitli bilgiler ve fikirler sunmuştur. Bu çalışmada, toplumların millî özelliklerinden biri olan mizahın, mezar taşlarına yansıyor yansımadağı probleminden hareketle Türkiye’de bulunan Latin harfli mezar taşlarındaki gülmeye neden olan mizahi yazılar tespit edilip incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mezar taşı yazıları, Mizah, Gülme

Abstract

There are some concrete cultural elements that reflect the national characteristics of all nations that find their place in the history scene. One of them is gravestones. The gravestones contain unique information about the motifs, symbols, stamps, historical and literary texts with the perception of life, cultural elements, national identity of the society it belonged to. Thanks to the phenomenon of holiness and the impunity it brought, tombstones which have preserved their existence from ancient times to the present have been the subject of many researches to date; also it presented various information and ideas about the background, history, sociocultural life and folklore of the people it belonged to. In this study, humor, one of the national features of a society,

* Bu makale, 6-7 Kasım 2018 tarihindeki Iğdır International Congress On Multidisciplinary Studies Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan ve sempozyum kitapçığında tam metni yayımlanan “Günümüz Mezar Taşı Yazılarında Mizah” adlı bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü, ismail.abali@igdir.edu.tr

causing or not grave stones to laugh at the problems with the movement reverberations tombstones in Turkey, written by Latin letters, were examined humorous articles are detected.

Keywords: Epitaphs, Humor, Laughing

Giriş

İnsana özgü bir kavram olan gülme basit bir eylem şeklinde tezahür etse de bu eylemin gerçekleşmesinin ardında birçok etmen yatmaktadır. İnsanın niçin, ne zaman ve neye güldüğünü açıklamak için ortaya atılan sayısız fikir, yorum ve kuramlara göre gülme eyleminin gerçekleşmesinde biyolojik, psikolojik, sosyolojik ve felsefi boyutlar gibi çok yapıllı bir etmenler bütünüün etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple antik çağlardan bu yana çeşitli açıklamalar getirilse de gülmenin geçerli ve kapsamlı bir tanımı yapılamamış; insanın gülme eylemine ne zaman, neye karşı ve hangi durumlarda başvurduğu tam olarak anlaşılamamıştır.

Platon, gülmeye insanın diğerleri üzerinde üstünlük kurma isteğinin neden olduğunu savunur. Ona göre insan, kendisini olduğundan daha üstün ve vasıflı zannettiği sürece komiktir. Platon’la aynı fikri paylaşan Hobbes da kişinin kendisini diğer insanlarla karşılaştırıp daha üstün görmesi sonucu gülmenin meydana geldiğini, bu gülme eylemiyle de kendi zaferini kutladığını savunur. Gülmenin üstünlük duygusu neticesinde ortaya çıktığını ifade eden Ludovici de insanın gülerken dişlerini göstermesinin cesareti ve fiziki üstünlüğü simgelediğini belirtir (Öğüt Eker, 2014: 141-142). Bunun temelinde insanoğlunun doğasındaki bitmek tükenmek bilmeyen güç arzusu ve galibiyet isteği yatmaktadır. İnsanlar birbirinin rakibidir ve kişi, rakibini alt etmek için onun kusurlarını arar ya da talihsiz bir anını bekler. Söz konusu an geldiğinde de – aynı kusurun kendinde olmamasının da verdiği haz ile gülme reaksiyonu ortaya çıkmış olur (Usta, 2009: 82). Buna göre düşen bir kimseye gülmemizin nedeni, o kişinin düşerek kusurunun ortaya çıkması ve bizim onun yerinde olmamamızdır. Doğamız gereği diğer insanları kendimize rakip olarak algılamamız ve onları kusurlu hallerinde görmemiz neticesinde gülme eyleminin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır.

Aristoteles’in görüşlerine göre gülmenin tezahür etmesi için beklenti ile sonuç arasında bir uyumsuzluğun bulunması gerekmektedir. Aristoteles, “Rhetoric” adlı eserinde gülme eyleminin dinleyicilerde belli bir beklenti yaratıp sonra da onları sürpriz bir sonuçla karşı karşıya getirmek suretiyle ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir. Kant’ın ve Schopenhauer’ın düşüncelerinde de var olan bu aykırılık olgusuna göre gülmenin nedeni, bir

kavram ve o kavramın çağrıştırdığı gerçek nesnelere arasındaki uyumsuzluğun aniden algılanmasına bağlıdır. Gülme eylemi de bu uyumsuzluğun kendisidir (Morreal. 1997: 24-28). Buna göre dünya üzerindeki canlı-cansız varlıkların var oluşlarından bu yana belli bir düzenin sistemin parçası konumdadırlar ve bu sistemlerde yer alan tüm kavram, olay ve varlığın belli özellikleri vardır. İşitilen ya da yaşanan bir olayın seyri esnasında kişinin belleği, tecrübeleri dâhilinde sonuca yönelik belli bir beklenti oluşturur. Beklentinin dışında bir gelişme karşısında ise kişide şaşkınlık ve akabinde gülme durumu ortaya çıkar. Akıl; beklenmedik, mantıksız ya da uyumsuz olarak algıladığı sürpriz sonuca gülmeyle tepki gösterir (Öğüt Eker, 2014: 138).

Descartes'ın bir kötülükle karşılaştığında kişinin tehlikeyi bertaraf etmesiyle ortaya çıkan sevinç olarak adlandırdığı gülme, kişideki sıkıştırılmış ya da bastırılmış enerjinin ortaya çıkması temeline dayanmaktadır. Yani tehlikeli ya da acı verici herhangi bir durumun ortadan kalkması insana huzur verir ve kişide bir rahatlama hissi meydana gelir. Bu hissin ortaya çıkması ise gülme reaksiyonuna neden olur. Mc. Dougall'a göre kişinin sadece kendisinin değil başkalarının da herhangi bir sıkıntıdan kurtulması sonucunun verdiği rahatlama ile gülme eylemi gerçekleşebilir. Jung'a göre ise bir mücadeleden galip çıkma, korku veya acıdan, sosyal sınırlamalardan kurtulma gibi rahatlama sağlayan her olay gülmeyle sebebiyet vermektedir (Öğüt Eker, 2014: 143). Freud'a göre ise gülme, savunma ile baskı arasındaki dengenin mizahın yol açtığı ve hazzın lehine sonuçlanan psikik bir süreçtir. Freud'a göre bu süreçte haz serbest bırakılır ve gülme eylemi gerçekleşir. Ona göre gülme esnasında boşalan psikik enerjiler, daha önceki bastırılmış ve engellenmiş hazzardan kaynaklanmaktadır. Yani gülme, artık kullanılmayan enerjinin serbestçe boşalmasıyla oluşur (Şentürk, 2010: 91).

John Morreal'e (1997: 28) göre gülme iki türdür: Mizahi gülme ve mizah dışı gülme... Mizahi gülme, kültürel bir arka planı olan, kişinin mevcut dil ve gösterge dünyasında yer alan unsurlarla uyumluluk ya da uyumsuzluk açısından ilişkilendirilmiş eylem, durum ve olgulardan meydana gelir. Çeşitli dilsel ve anlamsal faaliyetlerin ön planda olduğu mizahi gülme, bilincin tetiklediği gülme biçimi olarak da tarif edilebilir. Nitekim yapılan bir espriye, anlatılan bir fıkraya ya da düşen bir kişiye gülmemizin nedeni mizahi gülme yetisine sahip olmamızdır. Morreal'in tasnifine göre mizah dışı gülme ise insanın içgüdüne bağlı bir eylemdir. Herhangi bir kültürel geçmişe ihtiyaç duymadan da gerçekleşebilen bu gülme çeşidi, kısaca, sonradan öğrenilen bir eylem değildir. Yeni doğmuş bebeklerin gülmesi ya da gıdıklanma sonucunda gösterdiğimiz veya baskı altındayken

istemsize ortaya çıkan gülme eylemleri bu türdendir. Bu nedenle mizah dışı gülmede zihnin herhangi bir etkisi ya da fonksiyonu yoktur.

Arapçadan Türkçeye geçen ve aslı “müzah” olan mizah kelimesi, dilimizde “gülmece” olarak da bilinmektedir. Gülmeyi tetikleyen etkenlerden biri olarak karşımıza çıkan mizah, bünyesinde paradokslarla dolu biri unsurdur. Nitekim Ögüt Eker’e göre mizahın malzemesi eğlenceli, felsefesi ve teorileri ise ciddidir. Örneğin fıkra, nükte, hiciv gibi güldürücü öğeler üzerinde incelemeler yapılmasına karşın bunlarla ilgili geliştirilen teori ve felsefî görüşler tamamen ciddi bir özellik taşımaktadır. Mizahın bir başka paradoksal özelliği de yapılış ve ortaya çıkış amacına göre değerlendirilmesidir. Nitekim mizah hem eğlenme, eğlendirme, ilgi toplama, hayata bağlanma gibi olumlu hem de karşıdakini rencide etme, küçük düşürme, alay, dışlama ve statü kaybettirme gibi olumsuz işlevleri mevcuttur. Bu bakımdan mizah, çoğu zaman negatif bir unsur olarak addedilmiş ve ortadan kaldırılması gereken bir güç olarak düşünülmüştür (Ögüt Eker, 2014: 5-7).

Toplumsal yaşamın her alanında, her seviyeden insanın bireysel ve sosyal ilişkilerini düzenlemede etkili olan mizahın çeşitli işlevlerinden söz etmek mümkündür. Bu işlevlerden biri olan eğlendirme fonksiyonu, insanı günlük yaşamın stres ve yoğunluğundan kurtaran bir nefes gibidir. Çeşitli olumsuzluklarla sıkıntı ve kaygı hisleriyle donanan kişinin mizahi bir olaya ya da duruma gösterdiği gülme eylemi, sorunlarından uzaklaşması keyiflenmesi ve eğlenmesini sağlar. Mizahın fonksiyonlarından bir diğeri olan protesto işlevine göre gülmece, sosyal hayatın kendisidir. Güçlünün karşısında, zayıf durumda olanın hak arama silahı konumunda bulunan mizah, korku etkenini bertaraf ederek bastırılmış duyguların dışavurumunda tesirli ve yaygın bir araçtır. Bu yönüyle mizah ve sonrasında ortaya çıkan gülme, rahatlama duygusunun kaynağı konumundadır. Mizah, aynı zamanda, kişilerin çalışma ortamlarında sosyalleşmesini sağlayan önemli bir vasıtaadır. Grup ve topluluk arasında kabul görmesinin belirleyicilerinden biri olan mizah, bunun yanında kişinin kendi grup üyelerini etkileme ve sunulan mizahi öğeyi anlamlandırıp ortak bir kültürel belleğin oluşmasına zemin hazırlaması açısından da önemli bir kaynaktır. Mizah bazen de yaşama tutunabildiğimiz sağlam bir dal vazifesi görebilir. Mizahı benliğinde hisseden ve bunu eyleme dökabilen birey, acı ve üzüntü duyulan durumlardan mizah sayesinde asgari düzeyde etkilenecek karamsarlığa kapılıp yaşam savaşını galibiyetle sona erdirebilir (Ögüt Eker 2014, 29-44). Bu bağlamda, hayatın en acı veren durumu, yani ölüm olayı karşısında insanoğlunun en büyük yardımcısı da yine mizah olacaktır.

Mezar Taşı Yazılarında Mizah

İlkel insanlardan günümüze toplumlar, ölü bedenleri ortadan kaldırmak için birçok yöntem uygulamıştır. Çoğunlukla mensup olunan din veya inanç sisteminin gerektirdiği yollarla gerçekleştirilen bu işlemler arasında ölü bedeni ıssız bir mekâna bırakma, parçalayıp vahşi hayvanlara ikram etme, ağaç dallarına asma gibi yöntemler kullanılmıştır. Temel gaye olarak ölü bedeninin kötü kokusundan ve yayması muhtemel hastalıklardan korunmak amacıyla gerçekleştirilen bu işlem, bazı coğrafyalarda ölünün hatırasına saygı duyma çerçevesinde cesedi muhafaza etme yani mumyalama şekline bürünmüştür. Bazı toplumlarda ise bu uygulama, toprağa gömme ve cesedin yakılarak küllerinin suya dökülmesine dönüşmüştür. Günümüzde de büyük oranla uygulanan bu iki yöntemden toprağa gömme işlemi, İslam inancına göre Habil ile Kabil hikâyesinden¹ insanoğluna miras kalmıştır.

Ölü bedenden kurtulma kaygısının mistik-psikolojik boyutları da mevcuttur. Dastur'a göre ceset, bu dünya ile öbür dünya arasında sıkışıp kalmış bir unsurdur. Bir başka deyişle "ölü" adı verilen bu cansız beden ne üzerinde yaşam sürdüğümüz bu dünyaya ne de hakkında birkaç hayalî rivayetten başka hiçbir bilginin olmadığı diğer dünyaya aittir. Nitekim cesedin bu özelliği, yaşayan ile ölünün ruhu arasında tuhaf bir katman oluşturmaktadır. Bir endişe ve dehşet kaynağı olmasının yanında naaş, ortadan kaldırılmadan ölü ile yaşayan arasında mistik bir ilişki kurulamamaktadır. Ceset bir an evvel yok edilmeli ki bu dünya ile öbür dünya arasında sürecek olan ve maddesel olmayan diri-ölü bağlantısı ya da ilişkisi (dua, anma törenleri vb.) başlayabilsin² (Dastur, 2019: 13). Bu ilişkinin en yoğun hissedildiği mekânların başında, hiç şüphesiz, mezar ve mezarlıklar gelmektedir.

İlk olarak ölü bedenleri muhafaza etmek için yapılan mezarların çeşitli tahribatlara maruz kalmasını ve kaybolmasını önlemek amacıyla başına ve ayakucuna çeşitli nesnelere dikilmesi işlemi, zamanla, üzerine yazı yazılabilecek taşların yerleştirilmesine dönüşmüştür. Önceleri yalnızca mezarda yatanın kim olduğuna dair bilgilerin verildiği mezar taşları, gittikçe edebî bir üslup çerçevesinde gelişim gösteren zarif ve estetik yazılarla bezenir hale

¹ Rivayete göre ilk insan olan Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'nın çocukları biri erkek biri kız olmak üzere ikiz doğmuş ve insan neslinin türemesi amacıyla bu çocuklar çaprazlama olarak (ikizi haricinde diğer cinsiyetteki kardeş) evlenmişlerdir. Fakat Kabil'in buna karşı çıkararak Habil'in evlenmesi gereken ve kendi ikizi olan Aklîma ile evlenmek istemesi üzerine aralarında çekişme başlamış ve nihayetinde Kabil, Habil'i öldürmüştür. Habil'in ölüsünü saklamak isteyen Kabil ise bir karganın başka bir kargayı öldürüp toprağa gömmesini görerek Habil'in cansız bedenini toprağa gömer. Günümüzde de uygulanan bu yöntemin Habil ile Kabil rivayetinden bugüne geldiğine inanılmaktadır (Bkz. Öztürk 2004, 147-164).

² Kültürümüzde mevcut olan ve ölüm olayından sonraki belirli günlerde gerçekleştirilen dinî etkinliklerin bir boyutunu Dastur'un bu görüşüyle açıklamak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi İslam dininde bulunmamasına rağmen Türkler, yaşama veda eden yakınları için üçüncü, yedinci, kırkinci ve elli ikinci günlerinde mevlit okutma, hayır yapma, Kuran okuma gibi bazı faaliyetlerde bulunmaktadır. Dikkat edilecek olursa bu işlemler, kişinin öldüğü değil toprağa gömüldüğü, yani ölünün cansız bedeninin ortadan kaldırıldığı günden başlanarak hesap edilir. Yani Dastur'un görüşleri doğrultusunda Türk kültüründe de yaşayan ile ölünün ruhu arasındaki mistik ilişki, ancak ölü beden yok edildikten sonra başlayabilmektedir.

gelmiştir (Ovies, 2006: 93). Müstakil bir edebî türü –mezar taşı yazıları/sözleri/manilerini-taşıyan mezar taşları, taşıdıkları kutsallık olgusu ve bunun getirdiği dokunulmazlık ile yüzyıllarca ayakta kalabilmiş; eski toplumların kültürüne dair eşsiz bilgileri günümüze aktarmıştır.

Mezar taşlarında yer alan yazıların temelinde, aslında, ölen kişiye ya da ruhuna değil yaşayana yönelik ifadelerle rastlamak mümkündür. Her ne kadar ölünün ağzından söyletilse ve ruhunun çekeceği muhtemel azabın dualarla hafifletilmesi amaçlansa da mezar taşlarında bulunan yazıların amacı yaşayanların mezar ziyaretlerine gelip ölümü ve ölümden sonrasını sürekli hatırlarında tutmalarını sağlamaktır. Bunun için de kullanılan ibarelerin başında mezarda yatanın dua okunmasını istemesi, kadere serzenişi, helalleşme dileği ve ayrılık acısı gelmektedir. Bazı yazılarda da ölen kişinin ağzından söylenen ve okuyanın yaşam, ölüm ve ölümden sonraki hayatını düzenlemesini amaçlayan ibareler mevcuttur (Karaca, 2018: 81-83). Bütün bu metinlerin hepsi “Mezar taşı edebiyatı” diyebileceğimiz büyük bir külliyyatın değerli unsurları konumundadır.

Bilindiği gibi mezarlar, -pek tabii ki kişinin inancına bağlı olarak- ölümü ve sonrasındaki kabir azabı, mahşer günündeki sorguya çekilme ve nihayetinde ebedî hayattaki akıbeti hatırlatan ilk ve en önemli unsurdur. Çocukluk döneminin sonundan hayatının sona ermesine kadar birey, yaşamının her safhasında ölüm gerçeğiyle karşı karşıyadır ve bir gün mutlaka öleceğinin farkındadır. Gerek yakınlarının ölümüyle gerek de okul ve din eğitimiyle hayatın sonunun geleceği gerçeğinin sürekli farkında olan insan için ölümü hatırlatan her olay, durum ve unsur ciddi bir meseledir. Mevcudiyetiyle ölümü düşündüren söz konusu unsurların hayat boyu bilincinde olan insan, bu durumun verdiği endişe, keder, belirsizlik ve çaresizlikle psikolojik olarak her daim gerginlik yaşar. Bu gerginliği aşmanın en kolay yolu ise mizah ve gülme kavramlarında saklanmaktadır (Klein, 1999: 18). Nitekim Freud’a göre ölümün en kolay kabul gördüğü durumlar şakalar (yani mizah)dır. Ölümle ilgili yapılan şakalarda bilinçdışı rahatlar ve ölümün getirdiği travma yaratıcı bu olumsuzluk, mizah sayesinde olumlu duruma evrilir (Tunaboğlu-İkiz, 2018: 353-354).

Mezar taşları içerdiği yazı, sembol, simge, figür, motif vb. unsurlarla ait olduğu toplumun tarihi, kültürü, edebiyatı, sanatı ve folkloru hakkında geniş ve güvenilir bilgiler sunmuş; bu amaçla birçok araştırmaya tabi tutulmuştur. Kültürel ve folklorik öğelerimizi gelecek kuşaklara aktaran değerli unsurlardan biri olan Türk mezar taşları, tespit edebildiğimiz kadarıyla birkaç araştırma dışında mizah çerçevesinde değerlendirilmemiştir. Bu konuda Ergün Veren (2018: 1481), Yenisey yakınlarında bulunan ve runik harflerle

yazılmış bir mezar taşında, hiciv zeminine oturtulmuş mizahi bir ibarenin varlığından söz eder. Şeref Boyraz (2003: 96) ise “Türkiye’de Mezar Taşı Sözleri” adlı eserinde mezar taşı sözlerinin işlevsel boyutlarından birinin de mizah olduğunu kaydederek gülme unsurunu ön plana çıkaran örneklere yer verir.

“Ölüm” ve “mizah”, ilk bakıldığında, yan yana getirilemeyecek kadar birbirine uzak kavramlar gibi görünse de son zamanlardaki bazı mezar taşlarında mizahi ibareler görmek mümkündür. Mizah yaratma konusunda bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde yazılan bu yazılar gülme reaksiyonunu meydana getirmektedir. Nitekim Klein’a (1999: 18) göre ölüm ile ilgili ortaya çıkan mizahi unsurlar, bireyin ölüm endişesini ortadan kaldırır; kişinin yakınlarının ölümüyle baş edebilmesini sağlayarak üzüntü ve stresini en aza indirger. Aynı konuda Mikes da ölüm konulu mizahın kişi üzerinde üç farklı haz duygusu yarattığını savunur. Araştırmacıya göre söz konusu hazlar; mizahın doğal hazzı, ölümü evcilleştirmenin (sıradanlaştırma) verdiği haz ve ölüm gibi korkunç bir olaya rağmen gülebilmeyen getirdiği hazdır. Bu bağlamda Bombeck’in ifade ettiği gibi kahkaha, en çok ihtiyacı olduğu anda kişiyi trajediden kurtarır ve ölüme gülebilmeye cesaretinden dolayı onu ödüllendirir (Shavladze, 2015).

Bu bağlamda biz de çalışmamızın inceleme kısmında Cumhuriyet dönemi Latin harfli Türk mezar taşı yazılarında mizahi unsurların var olup olmadığı probleminden hareketle yazılı, sözlü ve sanal kaynaklardan derlediğimiz mezar taşı yazıları üzerinde incelemeler yapmaya çalıştık. Tespit ettiğimiz mizahi mezar taşı yazılarını yedi başlık altında göstermek mümkündür.

1. Ölen Kişinin Temennileri/Mesajlarından Doğan Mizah

Mezar taşlarında yer alan yazıların birçoğunda ölenin ağzından söylenen ve onun temennilerini içeren ibareler bulunur. Bu temenniler çoğunlukla ölen kişinin unutulmaması ve güzel hatıralarla anılması, geride bıraktığı yakınlarına iyi bakılması, arkasından Fatıha ya da çeşitli dualar okunması, ölümün akıldan çıkarılmaması ve sık sık ziyarete gelinmesi gibi istekleri ihtiva eder. Genellikle geleneğe uygun olarak estetik, zarif ve mütevazı sözlerle ifade edilen bu temenniler, birçok mezarda görülebilmektedir. Fakat aşağıda örneklerine yer verdiğimiz türden aykırı temenniler, insanın mezar taşı algısına uymamakta ve bu durum da gülmeye neden olmaktadır. Örneğin;

“Dört çocuğum var, benden beter olsunlar” (URL-1)

“Mezarımı ziyarete yüzü olanlar gelsin” (URL-2)

“*Ruhuna Fatiha okumayın*” (Boyraz 2003, 157)

gibi sözler, insan zihnindeki mezar taşı yazısı geleneğine aykırılık göstermekte ve gülme durumu ortaya çıkmaktadır. Bazı mezar taşı yazılarında ise mizah, ölenin ağzından söylenen ve okuyan kişinin bir anda gerçekle yüzleşmesini sağlayarak duygu karmaşası yaratan sözlerde gizlidir. Örneğin;

“*Biz de gezerdik sizin gibi*

Siz de öleceksiniz bizim gibi” (URL-3) ya da

“*Ben size gelemem ama siz bana gelebilirsiniz*” (Boyraz, 2003: 216)

şeklindeki sözler, okuyan kişide mezarda yatanın kendisine bir gün mutlaka öleceğini ya da sık sık kabir ziyaretine gelebileceğini ima ettiği algısını yaratmaktadır. Mezarlıkta, onca ölünün arasında hayatta olduğu için kendisini onlardan üstün bir konumda hisseden kişi, bir anda ölüm gerçeğiyle yüzleşerek kendisinin de *bu olumsuz duruma düşecek* olmasını (öleceğini) hatırlamakta; duyguları birbirine karışan bireyde bu durum gülme tepkisini ortaya çıkarmaktadır.

2. Ölen Kişinin Adı/Lakabından Doğan Mizah

Ülkemizdeki bazı kişi adlarının mizahi bir nitelik taşıdığı ortadadır. Gazete haberlerine de konu olan bu isim ve soy isimlerin mezar taşlarında bulunması, söz konusu unsurlara ayrı bir mizah katmaktadır. Örneğin “*Şişe Büyük, Allah rahmet eylesin*” (URL-4) yazısındaki kişi adı ve soyadı, bir araya geldiğinde içki şişesini andırmaktadır. Ölüm, ahiret, kabir azabı gibi kavramların zihni en çok meşgul ettiği ve dinî duyguların en yoğun şekilde hissedildiği mezarlıklarda, kişinin zihninde içki şişesinin belirmesi hem duygu karmaşasına neden olmakta hem de bir uyumsuzluk meydana getirmektedir. Böylece, mezar taşında bu ismi okuyan kişinin gülmesi de kaçınılmaz bir durum olmaktadır.

Mezar taşlarında ölenin soyadı ile ilgili yapılan söz oyunları da mizaha neden olabilmektedir. Sözelimi “*Derdiyok*” soy isimli mevtanın mezar taşına, soyadıyla ilgili kafiye oluşturması için yazılan “*Derdi çok ama Derdiyok*” (Boyraz, 2003: 225) yazısı gülme reaksiyonunu doğurmaktadır. Bazı mezar taşı yazılarında ise söz oyunu yapmadan da kişinin soyadı ya da lakabının yazılmış olması komiği ortaya çıkarmaktadır:

“*Duran Paramyok*” (K1)

“*Şih Osman Oğullarından Vites Mehmet*” (K2)

Toplumumuzda bazı soy isimlerin mizahi özellikler taşıdığı malumdur. Bu soy isimlerinin -yukarıda olduğu gibi- mezar taşlarına yazılması da mizaha ayrı bir boyut

katmaktadır. İnsana yakınlarını kaybetmiş olmasını ve bir gün kendisinin de bu akıbete maruz kalacağını hatırlatan mezarlıkta böylesine komik soy isim ya da lakap görmek korku ve endişe ile bastırılmış insan zihninin bir anda rahatlamasına ve gülmesine sebebiyet vermektedir.

3. Ölen Kişinin Ölüm Şeklinin Mezar Taşındaki Tasvirinden Doğan Mizah

Mezar taşlarına ölen kişinin nasıl öldüğü ile ilgili bilgiler genellikle yazılmamaktadır. Eceliyle ölen kişilerin mezar taşlarında belirtilmeyen ölüm nedeni; ancak doğal felaketler, yangın, amansız hastalık, trafik kazası gibi sebeplere dayalı ölümlerde ifade edilmektedir. Fakat bazı mezar taşlarında, mevtanın çok basit sebeplerle hayatını kaybettiğini bildiren yazılar bulunmaktadır. Esasında mizah amacı güdülmeden yazılan bu yazıların, kişinin ölüm şeklini tam olarak tasvir edememesi ya da çok kısa şekilde ifade edilmesi neticesinde gülme durumunun ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin;

“Karılarının ve anasının kavgalarından

Karı dırılıştan kahrolarak ölen Osman Ağa” (K3)

“Pazartesi günü çamaşır yıkarken vefat etmiştir” (URL-5)

“Ölüm sebebi ikiz çocuk doğurmak” (Boyras, 2003: 148) şeklinde ifade edilen ölüm şekilleri, aslında, ölüm sebebi olamayacak kadar basit olay ya da durumlardır. Sözgelimi ilk yazıda, Osman Ağa adlı şahsın yaşarken eşi ve annesinin kavga ve çekişmeleri arasında kaldığı, buna bir çözüm bulamadığı ve bu olayın etrafındakilerce de bilindiği anlaşılmaktadır. Osman Ağa'nın, çevresinde bu şekilde bilinmesi, hayatı sona erdikten sonra ölümünün kadınlar arasındaki kavgadan hâsıl olduğu şeklinde yorumlanmış ve mezar taşına ölüm sebebinin bu olduğu bilgisi aksettirilmiştir. İkinci ve üçüncü yazıda belirtilen haller de ölüme sebep olacak olaylar değildir. Lakin bu olayların, yazının devamında yeterince açıklanmaması mizaha neden olmuştur. Görüleceği üzere bu yazılar, kültürümüzdeki mezar taşı geleneğine uymamakta ve gülme reaksiyonunu doğurmaktadır.

4. Ölen Kişinin Yaşarken Kıymet Verdiği Unsurların Mezar Taşında Yer Verilmesinden Doğan Mizah

Bazı mezar taşlarında, ölen kişinin hayatta iken değer verdiği unsurlara da yer verilmektedir. Çoğunlukla evlatlarına, sevdiklerine ya da gençliğine doyamadığına yönelik ifadelerle oluşturulan bu yazılardan başka mezar taşında, ölenin kıymet verdiği şeyin şekli, resmi, fotoğrafı ya da o unsuru anımsatan herhangi bir figür de bulunabilmektedir. Bu unsurlar ölen kişinin tuttuğu futbol takımının amblemi, çaldığı müzik aletinin şekli, beslediği evcil hayvanının fotoğrafı gibi somut hatıralar da olabilmektedir. Fakat hayatta iken içki

içmeyi çok seven bir kişinin mezar taşında, altında “Çok severdi” yazan bir Yeni Rakı şişesi figürünün bulunması (URL-6) komik olarak algılanmaktadır. Mezarlıkta dolaşırken hem ölüm endişesinin getirdiği korku hem de dinî duyguların verdiği ruhani coşku neticesinde bireyin bir anda içki şişesi figürü ile karşılaşması gülmesine, hatta kahkaha atmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde mezarlıklardaki;

“Çok iyi bir Atatürkçü ve Cumhuriyet Halk Partili idi” (URL-7)

“Yaşasın laik Cumhuriyet” (URL-8)

“Ölüm ne zaman ve nereden gelirse gelsin

Mezarıma siyah beyaz güller atılacaksa

Mezar taşıma Beşiktaş yazılacaksa

Öyle ölüm hoş gelmiş, sefa gelmiş” (K4)

“Totocuydu, futbolcuydu bir zaman

Cemiyette efendiydi her zaman

Çok sevdi Hüda, etmedi niyaz

Unutmadık, unutulmazsın Kiraz” (Boyras, 2003: 145) gibi ölen kişinin yaşarken benimsediği dünya görüşü (laik cumhuriyet), desteklediği siyasi parti (Cumhuriyet Halk Partisi), tuttuğu futbol takımı (Beşiktaş) ve oynadığı bahis oyunu (toto oynamak) gibi ifadeler, görenlerin alışık olmadığı türden yazılardır. Bu yazılar da insan zihnindeki mezar taşı geleneğine uymamakta ve mizahın tezahürüne yol açmaktadır.

5. Mezar Taşında Ölüm Olayının Genel Tasvirinden Doğan Mizah

Ölüm ve ölümü akla getiren tüm düşüncelerin insanı endişeye sevk ettiğini ve bu sebeple de insanın psikolojik olarak bir gerilim yaşadığını daha önce de belirtmiştik. Özellikle de bu amansız sonun nasıl gerçekleşeceğini düşünmek, bazen insanı dehşete düşürebilmektedir. İşte bu düşünce ile mezarlıkta dolaşan bir kişide, mezar taşlarında ölüm olayının dehşet vericiliğine yönelik yazıların bulunduğu yönünde bir beklenti oluşur. Fakat aşağıdaki gibi ölümü mizahi bir biçimde tasvir eden, ölümle dalga geçen, bir anlamda ölümü sıradanlaştıran yazıların tezahürü, okuyanın gülmesine yol açabilmektedir:

“Saatin pili bitince eylemez tık tık

Zamanı gelince ruhuna derler çık çık

Allaha hakkıyla kulluk eyle

Zira ahirette dinlemezler hık mık” (K5)

*“Ben hastayım dedim dedim, inanmadınız
Bak n’oldu şimdi?” (K1)*

“Canlı Yayın Sona Erdi” (K3)

“İşte son” (Boyras 2003, 231)

Türk kültüründe ölüm, bugüne kadar birçok kez farklı olay ve durumlara benzetilmiştir. “Ölmek” kelimesini kullanmak yerine insanımız, “cennete gitmek”, “uçmak”, “hakka yürümek” gibi sözleri tercih etmiştir. Yukarıdaki örneklerde de benzer bir durum mevcut olsa da bu teşbihlerin günümüzde kullanılan teknolojik aletlerin işlevini yitirmesiyle ilişkilendirilmesi mizahın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sözgelimi yukarıdaki yazılarda, insanın kalbinin fonksiyonunu kaybetmesi, saatin pilinin bitip durmasına ve yaşamın son bulması da televizyonlardaki canlı yayının sona ermesine ya da film ve dizilerin sonlanmasına benzetilmektedir. İnsan aklına tamamen aykırı bir durum teşkil eden söz konusu bu benzetmeler, yazıları görüp okuyanların gülmesine neden olmaktadır.

6. Ölen Kişinin Hayattaki Özelliklerinin Mezar Taşına Yansıtılmasından Doğan Mizah

Mezar taşı yazılarında en çok karşılaşılan unsurlardan biri de ölen kişinin hayattayken bıraktığı etkilerin anlatılmasıdır. Ölenin çoğunlukla iyi yönlerinin vurgulandığı, yaptığı iyiliklerin hatırlatıldığı ve bu yolla bilmeyenlere de duyurulduğu bu türden yazılar, ölenin akrabaları nezdinde nasıl bir yere sahip olduğu konusunda da bilgi vermektedir. Fakat nadir de olsa ölen kişinin olumsuz yönlerini içeren yazılar da bulunmaktadır (Boyras, 2003: 123). Aşağıda yer verilen mezar taşı yazıları buna örnek gösterilebilir:

*“Şükürler olsun kocacığım
En azından nerede olduğun belli” (URL-9)*

Bu mezar taşı yazısına bakıldığında ölenin hayatta iken evine pek uğramadığı ve zamanını her gün farklı yerlerde geçirdiği anlaşılmaktadır. Geleneğin aksine ölenin kötü bir yönünün aktarıldığı bu yazıyı okuyan kişinin zihni bir nevi şoka uğrar. Fakat ölenin artık başka yerlerde olamayacağı ve arayan kişinin onu mezarda bulabileceğini sonradan anlayan birey sürpriz bir sonuçla karşılaşmış olur ve gülme reaksiyonunu gösterir.

Aşağıdaki mezar taşında ise dört mezar taşı yan yanadır ve üzerlerinde sırayla şu yazılar bulunmaktadır:

1. mezar taşında: “Bu dünyada benim ekmeğimi yemeyen kalmadı”

2. mezar taşında: “Bu dünyada benim kahvemi içmeyen kalmadı”

3. mezar taşında: “Bu dünyada benim yemeğimi yemeyen kalmadı”

Bunların hemen yanındaki 4. mezar taşında: “Sakın aldanmayın pezevenklerin sözüne! Biri fırıncıdır, biri kahvecidir ve öteki aşçıdır”. (Örnek, 1971: 70)

Yan yana bulunan bu dört mezardan ilk üçü yaşarken esnaflık yapan kişilere aittir. Yakınları, ölen kişilerin mesleklerine göre onları yüceltici yazılar yazdırmıştır. Görüldüğü gibi bu yazılar, söz konusu kişilerin yaşarken hayırsever, eli açık ve fakir fukaraya yardımcı oldukları yönünde bir algı oluşturmaktadır. Dördüncü mezar taşında ise ilk üç mezarda yatan kişilerin hayırsever olmadığı, sadece meslekleri gereği herkesi yedirip içirdiği yazmaktadır. Ölen kişilerin daima iyi yönlerinin vurgulandığı gerçeğine sahip insan zihni için dördüncü mezarda yazılanlar tam bir uyumsuzluktur. Çünkü bu mezar taşı yazısı, diğerlerini yermekte ve aşağılamaktadır. Fakat diğer açıdan bakıldığında gerçekten de bu kişiler, yaşarken meslekleri icabı herkesi doyurmuştur. Fırıncı herkese ekmeği yedirmiş, kahveci kahve içirmiş ve aşçı da herkese yemek pişirmiştir. İşte bu paradoksal durum, gülmeyi ortaya çıkarmakta; ayrıca, mezar taşı üzerinde “pezevenk” gibi argo bir sözcüğün yazılmış olması da mizaha ayrı bir boyut katmaktadır.

Mezarlıklarda mizahı ortaya çıkaran unsurlardan biri de delilere ait mezar taşlarıdır:

“Yaşadı coşa coşa

Yoruldu koşa koşa

Adı deliye çıktı

Deliler ondan bıktı

Sevmeyince deliler

Merak etti veliler” (Boyraz, 2003: 162)

Günlük yaşamda bile delilere ve deliliğe karşı gülme unsurunun ön plana çıktığı bu durumun mezar taşlarına aks etmesi, mizaha ayrı bir boyut katmaktadır. Nitekim Hazlitt’e göre gülmeyi ortaya çıkaran asıl unsurlardan biri de “duyguların birbirini itip kakması/duygu sıkışması”dır (Feinberg, 2010: 280). Hem ölümü düşünmenin verdiği endişe hissi hem de yakınlarını kaybetmiş olmanın getirdiği üzüntünün hemen ardından geleneğe aykırı olarak yazılmış yukarıdaki gibi bir mezar taşı yazısı görmenin uyandırdığı neşe, gülme hatta kahkaha atma ile sonuçlanabilmektedir.

7. Geride Kalanların Düşüncelerini İçeren Mezar Taşı Yazılarındaki Mizah

Gelenekte mezar taşlarına yazılan yazılardan biri de geride kalanların, kaybettikleri kişinin ölümünden sonra hissettikleri duygu ve üzüntüyü bildiren ifadelerdir. Yakınlarının ölümünden duydukları acı ve kederi mezar taşında belirtmeyi bir minnet borcu kabul eden akrabaları, bu hislerini çoğunlukla “Seni unutmayacağız”, “Hep kalbimizde yaşayacaksın” şeklindeki sözlerle ifade ederler. Fakat bazı ölü yakınları, -diğer akrabalarına bir mesaj vermek amacını da güderek- mezar taşlarına aşağıdaki gibi sözler de yazdırmıştır:

“Mezar taşını hayırlı evlatlarından Kasım yaptırmıştır” (URL-10)

“Mal bıraktın, mülk bıraktın üşüştük

Kavga ile niza ile bölüştük

Biz üç kardeş toprak için dövüştük

Sen mezarda huşu ile yat baba

Çocukların etsinler diye rahat

Satmadın da geçindin kıt kanaat

Evladından sana olsun nasihat

O dünyada malın varsa sat baba” (Boyraz, 2003: 96).

Her iki yazıdan da açıkça anlaşılmaktadır ki babalarının ölümünden sonra evlatları miras kavgasına tutuşmuş ve kardeşlerin araları açılmıştır. Babasının mezar taşını yaptıran evlat ise bu durumu ölümsüzleştirmek, diğer kardeşlerine bir mesaj vermek ve utanç duyduğu bu durumu başka insanlara da ilan etmek maksadıyla bu ifadeleri mezar taşına kazımıştır. Kardeşler arasındaki miras kavgasını içeren yazıyı mezar taşında gören insanlarda da gülme durumunun ortaya çıkması son derece doğaldır. Özellikle ikinci mezar taşı yazısı gerek edebî üslubu gerek de olanları açık açık tasvir etmesi ve ölen kişiye öbür dünyada malını satması yönündeki nasihati ile ayrı bir mizahi nitelik taşımaktadır.

Sonuç

İlk bakışta mezar taşlarında, mizahi öğelerin bulunmasının imkânsız olduğu yönünde bir düşünce tezahür etse de gerek önceki araştırmaların işaret ettiği gerek de bu çalışma ile ortaya koymaya çalıştığımız üzere Türkiye’deki bazı mezar taşı yazıları, insanın gülmesine yol açan yazılar ihtiva etmektedir. Bu bağlamda yazılı, sözlü ve sanal kaynaklardan elde ettiğimiz söz konusu yazıları yedi başlık altında tasnif ederek teorik bir çerçeve ortaya koymayı ve konuyla ilgili ileride yapılacak çalışmalara ışık tutmayı amaçladık.

Mizah, iyileştirici özelliği kapsamında insanlar için bir savunma mekanizması işlevi görmektedir. Özellikle psikolojik rahatsızlıkların tedavisinde kullanılmaya başlanan mizah içerikli sağıltım programları göz önüne alındığında bu unsurun, ölümün yarattığı sarsıcı ve tahrip edici etkilerinin bertaraf edilmesinde de işlevsel olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü ölüm, insana üzüntü veren olayların en başında gelmektedir. Yakınlarını kaybeden ya da kendi sonunu tefekkür ederek ölüm korkusu taşıyan bireylerin bu kasvetli durumdan kurtulmaları mizahla mümkün olmaktadır. Bilhassa mezarlık, insana ölümü ve dolayısıyla ölüm korkusu ve kederini aşıl原因 en mühim unsurdur. Bu nedenle insan zihninde var olan mezarlık şemasında, ciddiyetin ve kutsallığın hâkim olduğu bir algı söz konusudur. Lakin inceleme kısmında yer verdiğimiz ve bazı mezar taşlarında yer alan mizahi yazılar, görenlerin mezar ve mezarlık algısını tümüyle yıkarak büyük bir uyumsuzluk meydana getirir. Ölen kişinin gerek adından, ölüm şeklinden ve dünyada iken değer verdiği unsurların mezar taşına aksettirilmesinden gerek de kendi veya yakınlarının duygu ve düşüncelerinden kaynaklanan bu mizahi yazılar, mezarlığa gelen ve hüzün, kaygı, korku gibi hislerden ötürü psikolojik gerilim yaşayan insanları güldürmekte; ölüm olgusunun neden olduğu negatif enerjiyi tahliye ederek kişinin rahatlamasını sağlamaktadır.

Sonuç olarak mizah, -kanımızca- yalnızca günümüz mezar taşı yazıları üzerinde değil eski harfli mezar taşlarında da tespit edilmesi gereken araştırma alanlarından biridir. Zira ölüm, en eski devirlerden itibaren insan zihnini meşgul etmiş ve kolektif bilinçaltına olan etkisi mezar taşları başta olmak üzere çoğu kültür öğelerine yansımıştır. Bu bağlamda eski dönemlerimize ait mezar taşlarının kültürel, tarihî ve sanatsal birikimlerimizi geleceğe aktarma işlevi bugün de devam etmekte ve günümüze ait mezar taşları da aynı fonksiyonu yerine getirerek bizden sonraki kuşaklara zamanımızın düşünce yapısı, inanç sistemi, sanat anlayışı ve mizah geleneği gibi pek çok kültürel olguyu iletmektedir. Nihayetinde denilebilir ki günümüz mezar taşlarında yer alan gülme unsurları, kültürümüzde mevcut olan fakat henüz gün yüzüne çıkarılmamış ölüm-mizah karşıtlamının en güzel örneklerinden biridir.

Kaynaklar

- BOYRAZ, Şeref (2003). Türkiye’de Mezar Taşı Sözleri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DASTUR, Françoise (2019). Ölümle Yüzleşmek-Felsefî Bir Soruşturma, (Çev: Sinan Oruç), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- FEİNBERG, Leonard (2010). “Mizahın Sırrı”, (Çev: A. Çelik, F. Koçsoy), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2, (Yay. Haz: Ö. Oğuz, S. Gürçayır), Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- KARACA, Faruk (2018). “Mezar Taşı Metinleri”, Uçmağa Varmak Kitabı, (Editörler: E. Gürsoy Naskali, Gülden Sağol Yüksekaya), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KLEİN, Allen (1999). Mizahın İyileştirici Gücü, (Çev: Sibel Karayusuf), İstanbul: Epsilon Yayınları.

MORREAL, John (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*, (Çev: Kubilay Aysener, Şenay Soyer), İstanbul: İris Yayınları.

OVİES, A. G. (2006). "Literature, Humor and Death In Old American Cemeteries Gravestones On Death: Words On Life", *Revista de Estudos Nortamericanos*, No: 11, 93-108.

ÖĞÜT EKER, Gülin (2014). *İnsan Kültür Mizah-Türk Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Olarak Mizah*, (2. Baskı), Ankara: Grafiker Yayınları.

ÖRNEK, Sedat, Veyis (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

ÖZTÜRK, M. (2004). "Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Habil-Kabil Kıssası", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, 147-64.

SHAVLADZE, T. (2015). "The Death and Humor Paradox", *The Ceration*, Volume: 6, Issue: 1, (ss. yok).

ŞENTÜRK, Rıdvan (2010). *Gülme Teorileri*, İstanbul: Rasyo Yayınları.

USTA, Çiğdem (2009). *Mizah Dilinin Gizemi*, (2. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.

TUNABOYLU-İKİZ, Tevfika (2018). "Psikanalitik Bakış Açısından Ölüm Dürtüsü ve Kültüre Olan Yansımaları", *Uçmağa Varmak Kitabı*, (Editörler: E. Gürsoy Naskali, Gülden Sağol Yüksekaya), İstanbul: Kitabevi Yayınları.

VEREN, Ergün (2018). "Eski Türk Yazıtlarında ve Metinlerinde Mizah", *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt: 2*, İstanbul: Kesit Yayınları, 1478-1485.

URL-1: <http://neguzelsozler.blogspot.com/2014/06/mezar-tas-yazlarilginckomikackldini.html>

URL-2: onedio.com/haber/kimisi-ilginc-kimisi-komik-mezar-taslarina-islenmis-19-fantastikyazi-588345

URL-3: orguelisivehobi.wordpress.com/2014/06/23/mezartasiyazilariilginckomikaciklidini/

URL-4: <https://www.komikler.com/komik-resimler/mezar-tasi-56186>

URL-5: <https://www.ahaber.com.tr/galeri/yasam/mezar-taslarindaki-ilginc-yazilar>

URL-6: onedio.com/haber/kimisi-ilginc-kimisi-komik-mezar-taslarina-islenmis-19-fantastikyazi-588345

URL-7: <http://neguzelsozler.blogspot.com/2014/06/mezar-tas-yazlarilginckomikackldini.html>

URL-8: onedio.com/haber/kimisi-ilginc-kimisi-komik-mezar-taslarina-islenmis-19-fantastikyazi-588345

URL-9: <http://neguzelsozler.blogspot.com/2014/06/mezar-tas-yazlarilginckomikackldini.html>

URL-10: <http://www.komedimerkezi.com/395/kari-dirdiri-komik-resim.html>

KAYNAK KİŞİLER

K1: Gamze A., 32 yaşında, ev hanımı, üniversite mezunu, Yalova'da görmüş, Görüşme T.: 14.09.2018

K2: Oktay A., 45 yaşında, emekli, üniversite mezunu, Trabzon'da görmüş, Görüşme T.: 15.06.2018

K3: Metin K., 70 yaşında, emekli, lise mezunu, Ankara'da görmüş, Görüşme T.: 26.07.2018

K4: Ercan N., 32 yaşında, işçi, lise mezunu, Aydın'da görmüş, Görüşme T.: 21.08.2018

K5: Okan A., 26 yaşında, memur, üniversite mezunu, İstanbul'da görmüş, Görüşme T.: 21.08.2018